

ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN'IN ESERLERİ

NEJDET SANÇAR

Tanzimattan sonraki Türk edebiyatının en mühim şahsiyetlerinden biri olan Abdülhak Hâmid Tarhan'ın, yarım asrı aşan kalem faaliyeti sırasında ortaya koyduğu eserlerin sayısı otuzdan fazladır. Bunların bir kısmı manzum eserler, diğer mühim bir kısmı da tiyatrolar ve tiyatro tarzında mahsullerdir. Bu otuz küsur eserin, birkaçı müstesna, diğerleri kitap halinde neşrolunmuştur.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın bu otuz küsur eserinin bir kısmı birer defa, bazıları ise birden fazla basılmıştır. Birden fazla basımı yapılmış olan eserlerini üç grupta toplamak mümkündür:

a) Müellifin hayatında, kendisinin düzeltmeleri ve ilâveleriyle yapılan yeni basımlar.

b) Yine müellifin hayatında, fakat kendisinden habersiz yapılan kaçak basımlar.

c) Müellifin ölümünden sonra, ailesinden alınan müsaade ile yapılan yeni basımlar (Bunlar yeni harflerledir).

Hâmid hayatta iken yapılmış olan ikinci basımlar, kitaplarının "temsil-i kat'î" (=kesin basım) leridir. Bunların hemen hepsinde, az veya çok, düzeltmeler ve ilâveler vardır. Birkaç eserinin, şairin ölümünden sonra yapılmış olan yeni harfli (ikinci, üçüncü veya dördüncü) basımları, bu "temsil-i kat'î" ler esas tutulmak suretiyle hazırlanmıştır. Kaçak basımlara gelince, bunların sayısını kesin olarak bilmek mümkün değildir. Kaçak basımlara, şairin, 1908 Meşrutiyetinden önceye ait eserlerinde rastlanır. *Makber* ve *Tarık* gibi tanınmış eserleri bunlar arasındadır. Bu kaçak basımlar feci yanlışlarla doludur.

Hâmid'in bazı eserlerinin (*Sardanapal*, *Liberte*, *Garam* v. b.) yazılışları ile yayımlanışları arasında büyük tarih farkları vardır. Bunun sebebi, bu eserlerin devrin hazmedemeyeceği mahsuller oluşudur.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın bu otuz küsur eseri ve eserlerinin çeşitli basımları şunlardır:

A - MANZUM ESERLERİ

Sahra: Türk nazmına Avrupa tarzında şiiri getirmesiyle meşhur olan *Sahra*, İstanbulda 1296 (=M. 1878/1879) yılında Mihran Matbaasında basılmıştır. Eser 18X12 boyunda 59 sayfadır. *Sahra*, çeşitli bendler halinde yazılmış uzun manzumelerden mürekkeptir. Kapakta: “Bir manzumedir” kaydı bulunduğu halde, şair tarafından yazılmış beş satırlık önsözde, *Sahra*’nın “hem mukaffa, hem manzum” olduğu belirtilmiştir.

Divaneliklerim Yahut Belde :

Küçük şiirlerden meydana gelmiş olan bu eserin ilk adı sadece *Belde* iken, neşrolunurken şair, kitabına bu ismi vermiştir. *Divaneliklerim yahut Belde* İstanbulda 1303 de (=M. 1885/1886) Dikran Karabetyan Matbaasında basılmıştır. Kitap 18X12 boyunda 44 sayfadır. Başında Abdülhak Hâmid’in iki sayfalık başlıksız bir önsözü vardır. Bu önsözde, kitaptaki şiirlerin, basım tarihinden dokuz yıl önce Paris’te yazılmış oldukları kaydedilmektedir.

Eserin nâşirleri Karabet ve Kasbar efendilerdir.

Garam :

ABDÜLHAK HÂMİD’in ilk eserlerinden olan *Garam* (yazılış tarihi: 1293=M. 1876), kaleme alınışından ancak 46 yıl sonra kitap halinde yayınlanabilmiştir. Önce *Şehbal* dergisinde (Sayı: 58-80) tefrika edilen *Garam*, kitap halinde basılırken, bazı mısralarında şair tarafından düzeltmeler ve değişiklikler yapılmıştır.

Eser, İstanbulda 1341/1923 te Matbaa-i Âmire’de basılmıştır. 19X12,5 boyunda 167 sayfadır. Kitabın başında SÜLEYMAN NAZİF tarafından yazılmış beş sayfalık bir yazı, sonunda da, eserin *Şehbal*’de tefrika edildiği sıralarda çıkan bazı dedikodular dolayısı ile şairin 1913 yılında Viyanadan gönderdiği bir mektuptan bir sayfa vardır.

Eserin başında bir plânş (şairin *Garam*’ı yazdığı zamana ait bir resmi) bulunmaktadır.

Makber :

Makber, ikisi ABDÜLHAK HÂMİD’in sağlığında ve eski harflerle, ikisi şairin ölümünden sonra ve yeni harflerle olmak üzere bugüne kadar dört kere basılmıştır. Ancak bu dört basım ABDÜLHAK HÂMİD’in veya Hâmid ailesinin muvafakatı ile yapılanlardır. Bunun dışında,

eserin birinci basımını müteakip, müellifin müsaadesini almadan yapılmış kaçak basımlar da vardır.

BİRİNCİ BASIM: *Makber*, ilk olarak İstanbulda 1303 (=M. 1885/1886) yılında Tuzluyan Matbaasında basılmıştır. Kitapçı Arakel tarafından neşrolunan eser 16X12 boyunda 117 sayfadır. Bunun 12 sayfası şair tarafından yazılmış “Birkaç Perişan Söz” başlıklı önsöz, 1 sayfası da Fatma Hanımın mezar taşındaki sözlerdir.

İKİNCİ BASIM: Birincisinden 37 yıl sonra 1340/1922 de yapılan ikinci basım, eserin “temsil-i kat’î” sidir. Birinci basımda sansür tarafından çıkarılmış olan bazı mısralar ve beyitler, bu yeni basımda yer almıştır. Buna göre *Makber*’in tam şekli bu ikinci basımdır.

Makber’in bu ikinci basımı *Ölü* ile birlikte dir. Eser, İstanbulda Matbaa-i Âmire’de basılmıştır. Kitabın bütünü, 18X13 boyunda 151 sayfadır. Fakat bunun 122 sayfası *Makber*’e aittir. Bu basımda tâbiin 1 sayfalık bir yazısı ile HÂMİD’in yeni basım için kaleme aldığı “Son Tab’a Mukaddime” başlıklı 4 sayfalık bir önsözü ve kitabın sonunda Cenab Şehabeddin’in “Makber” başlıklı 6 sayfalık bir makalesi vardır. Eserin başında da bir plânş (Hâmid’in resmi) bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BASIM: Hâmid ailesinin izniyle yapılan üçüncü basım yeni harflerle olup 1939 tarihlidir. Kanaat Kitabevinin Ankara Kütüphanesi Serisi’nin XXV. kitabı olarak Ahmet Sait Basımevinde basılmıştır. 19X13 boyunda 128 sayfadır. Bu basımda, ABDÜLHAK HÂMİD’in ikinci basım için kaleme almış olduğu önsöz yoktur. Eserin sonunda DR. SADİ IRMAK tarafından yazılmış “Hâmid’e Dair” başlıklı 12 sayfalık bir yazı ile 8 sayfalık bir lûgatçe vardır. Kitabın başında da bir plânş (Fatma Hanımın resmi) bulunmaktadır. *Makber*’in yeni harflerle olan bu ilk basımında gerek metin ve gerekse lûgatçe bölümünde yanlışlar vardır.

DÖRDÜNCÜ BASIM: *Makber*’in İstanbulda 1944 yılında Ahmet Sait Matbaasında yapılmış olan dördüncü basımı, şimdilik son basımıdır. Yine Kanaat Kitabevi tarafından yapılmış olan bu son basım 18,5X12,5 boyunda 146 sayfadır. Bu basıma, *Makber*’in, HÂMİD tarafından yazılmış olan birinci ve ikinci önsözleri alınmıştır. Eserin sonunda İSMAIL HÂMİ DANIŞMEND tarafından kaleme alınmış “Makber ve Fatma Hanım” başlıklı 11 sayfalık bir yazı ile 26 sayfalık bir lûgatçe ve 2 sayfalık bir yanlış-doğru cetveli vardır. Başta ise iki plânş (Fatma Hanım ile Hâmid’in resimleri) bulunmaktadır. Kitabın üze-

rinde “ikinci tabı” kaydı vardır ki, bunu, Kanaat Kitabevinin yeni harflerle yaptığı ikinci basım olarak anlamak lâzımdır.

Ölü :

Makber'in zeyli mahiyetinde ve 16 şar beyitlik 10 bendden mürekkep küçük bir eser olan *Ölü*, şairin sağlığında iki kere basılmıştır. Fakat, *Makber* gibi, *Ölü*'nün de kaçak basımları yapılmıştır.

BİRİNCİ BASIM: 1303 (=M. 1885/1886) tarihinde İstanbulda Dikran Karabetyan Matbaasında yapılmış olan birinci basım 17X12 boyunda 20 sayfadır. Eserin başında ABDÜLHAK HÂMİD'in kısa bir önsözü vardır. Metin 16 sayfadır.

İKİNCİ BASIM: *Makber*'le birlikte İstanbulda 1340/1922 de Matbaa-i Âmire'de yapılan kesin basım (=temsil-i kat'î) dir. Birinci basımda sansür tarafından çıkarılmış olan kısımlar bu basıma konulmuştur. Buna göre *Ölü*'nün tam ve kesin basımı budur. Kitabın 123-145 inci sayfalarında 18X13 boyunda 21 sayfadır.

Hacle :

Makber ile *Ölü*'nün mabadi mahiyetinde olan *Hacle*'nin İstanbul 1303 (=M. 1885/1886) tarihli tek basımı vardır. A. K. Tuzluyan Matbaasında basılmış olan eser 18,5X12,5 boyunda 30 sayfadır. Eserin başında ABDÜLHAK HÂMİD'in “İfade-i Mahsusa” başlıklı bir önsözü vardır. Metin bölümü 21 sayfadır. Eserin nâşiri kitapçı Arakel'dir.

Bunlar Odur :

Bunlar Odur, şiirler mecmuasıdır. 19 şiirden mürekkep olan eserin tek basımı vardır. İstanbulda 1303 (=M. 1885/1886) tarihinde Dikran Karabetyan Matbaasında basılmış olan eser, 17X13 boyunda 46 sayfadır. Kitabın nâşirleri Karabet ve Kasbar efendilerdir.

Validem :

974 mısralık uzun ve kafiyesiz bir manzume olan *Validem*, İstanbulda 1329 (=M. 1913) tarihinde İctihad Matbaasında basılmıştır. 19X13 boyunda 61 sayfadır. Eserin 814 mısraı annesi hakkında, geri kalan bölümü Balkan Savaşı felâketi dolayısıyla “vatan ana” üzerinedir.

HÂMİD'in baş resmini ihtiva eden dış kapak, “Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı” nda basılmıştır.

İlham-ı Vatan :

ABDÜLHAK HÂMİD'in, küçük şiirlerinden mürekkep eserlerinden biri olan *İlham-ı Vatan*, İstanbulda 1334 (=M. 1918) tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 95 sayfa olan eser, şairin vatanî şiirleri ile bazı eserlerinin vatanî bölümlerinden parçaları ve birkaç da mensur yazıyı ihtiva etmektedir. ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin birinci kitabı olarak yayımlanmıştır. Kitabın başında SÜLEYMAN NAZİF tarafından yazılmış 9 sayfalık bir önsöz vardır.

Tayflar Geçidi :

Şairin, *İlhan* ve onun devamı olan *Turhan (Tarhan)* adlı manzum tiyatrolarındaki bazı şahıslar ile doğunun ve batının diğer birtakım tanınmış kimselerinin hayaletlerinin konuşulduğu bir eser olan *Tayflar Geçidi*, 1333 (=M. 1917) tarihinde yazılmış, İstanbulda 1335 (=M. 1919) de Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 114+1 sayfa olan eserin başında eşi Lüsiyen Hanıma 6 mısralık bir ithafiyesi vardır.

Tayflar Geçidi, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin altıncı kitabıdır.

Ruhlar :

Tayflar Geçidi'nin zeyli ve *İlhan-Turhan (Tarhan)-Tayflar Geçidi* serisinin dördüncü kitabı olan *Ruhlar*, bu serinin en mühim şahsiyeti olan Kambur ile karısının ruhlarının manzum bir konuşmasıdır. İstanbulda 1338 (=M. 1922) de İkdâm Matbaasında basılmış olan eser, 18X12 boyunda 67 sayfadır. Kitabın başında şairin 25.1.1922 tarihli, bu dört eserin birbiriyle olan ilgisini belirten, beş satırlık bir yazısı vardır.

Arziler :

Tayflar Geçidi ile *Ruhlar*'ın devamı ve sonu olan *Arziler* de Kambur ile karısının manzum konuşmalarıdır. İstanbulda 1925 te Mahmutbey Matbaasında basılmış olan *Arziler*, 18,5X13,5 boyunda 69+[1] sayfadır. Şair tarafından yazılmış "Kariîn-i Kirâma" başlıklı ve Viyana 5 Temmuz 1922 tarihli 2 sayfalık bir önsöz ile, "Lâhika yahut bu kitabı yazmaktan meram" başlıklı ve 1 Mart 1923 tarihli bir sonucu vardır.

Yabancı Dostlar:

Manzum bir konuşma olan *Yabancı Dostlar*, ayrı ciltler halinde 2 kısımlık bir eserdir. HÂMİD, sade Türkçe ile yazdığı bu eserde altı aruz vezni kullanmıştır.

Yabancı Dostlar, İstanbulda 1343/1924 yılında basılmıştır. Birinci kısım (cilt) 18X12 boyunda 43, diğeri aynı boyda 63+ [1] sayfadır. Birinci cilt Yeni Matbaada, ikincisi Orhaniye Matbaasında basılmıştır. Birinci ciltte 13 mısra, yerleri geçilmek suretiyle eksik bırakılmıştır. Eserin nâşiri Halk Kitaphanesidir.

Bâlâdan Bir Ses:

ABDÜLHAK HÂMİD'in el yazısının fotoğrafı alınarak neşrolunan *Bâlâdan Bir Ses*, 24X12 boyunda 19 sayfalık bir eserdir. Eldeki nushalara göre eserin iki kere basılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat ikisinde de basım tarihi bulunmadığından, bu basımlardan hangisinin evvel olduğunu tayin etmek mümkün olmuyor. Bu iki basımdan birisinin kapağında şairin resmi bulunmaktadır. Diğesinde ise resim, plânsız olarak içindedir. Bu sonuncu F. Löfler Matbaasında basılmıştır. Diğerrinin matbaa kaydı yoktur.

Eserin başında CELÂL NURİ İLERİ'nin "Abdülhak Hâmid" başlıklı 2 sayfalık bir yazısı bulunmaktadır. 11 sayfalık metin kısmında 99 beyit (veya 188 satır) vardır¹.

B - MANZUM TİYATROLARI**Sardanapal:**

Neşrinden kırk yıl önce yazılmış olan *Sardanapal*'i, HÂMİD, Edirne'de 25 günde kaleme almıştır. Ancak, kırk yıl sonraki neşri sırasında eser üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Eser, İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 170 sayfadır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ithaf edilmiş olan eser, müellifin "Mukaddime" başlıklı 4 sayfalık bir önsözü ile başlamaktadır.

¹ *Bâlâdan Bir Ses*, Hâmid'in "nesr-i mukaffa" adını verdiği ifade şekli ile yazılmıştır. Nesr-i mukaffa, nazım ile nesir arası, üçüncü bir ifade şeklidir. Bu bakımdan *Bâlâdan Bir Ses*'in mısralarını satır saymak da yanlış olmaz.

13 manzar'dan mürekkep olan *Sardanapal*, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin dokuzuncu kitabıdır.

Nesteren :

ABDÜLHAK HÂMİD'in Pariste iken yazdığı *Nesteren*, eserin başındaki kayda göre 1293 (=M. 1876) tarihinde tamamlanmıştır. İki yıl sonra neşrolunan *Nesteren*, beş fasıllık bir faciadır.

Eserde basım yeri, basım tarihi ve matbaa kayıtları yoktur. Fakat *Nesteren*'in Pariste basıldığı malûmdur.

16X11 boyunda 215 sayfa olan *Nesteren*'in başında şair tarafından yazılmış bir buçuk sayfalık "İhtar" başlıklı bir önsöz, bu önsözün altında "Nesteren" başlığı ile kaleme alınmış eserden bahseden küçük bir kayıt vardır. Eserin son 5 sayfası (S. 210-215), "Biraderim Beyefendi Hazretlerine" başlıklı bir mektuptur¹.

Eşber :

Dört perdelik bir facia olan *Eşber*, önce tek perdelik bir eser olarak yazılmış, NAMİK KEMAL'in okuyup beğenmesi, lâkin muhtasar bulması üzerine son şeklini almıştır.

Corneille'in Horace'ından ilham alınarak yazılan *Eşber*, üç kere basılmıştır:

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda 1297 (=M. 1879/1880) tarihinde Mihran Matbaasında basılmıştır. 17X12 boyunda 160 sayfadır. Basım tarihi, boyu ve sayfa sayısı aynı olan başka basımlara da rastlanmaktadır ki, matbaa kaydından mahrum bulunan bu basımların kaçak basımlar olduğu anlaşılıyor.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1341/1922 de Matbaa-i Âmire'de yapılmış olan ikinci basım, eserin "temsil-i kat'î" sidir. Bu basımda, şair, ilk basımın birçok yerlerini değiştirmiş ve düzeltmiş; ayrıca "Temsil-i Kat'îye Mukaddime" başlıklı 5 sayfalık bir önsöz yazmıştır. Eserin sonunda da NAMİK KEMAL'in bir mektubundan bazı satırlar ile SÜLEYMAN NAZİF'in *İlham-i Vatan*'a yazdığı önsözden bir parça vardır. 20 × 13 boyunda 167 sayfa olan ikinci basımın

¹ Nesteren'in yukarıdaki bibliyografik vasıfları ihtiva eden iki basımı vardır. Bu iki basımın sayfa sayısı, mısraların sayfalardaki yerleri ve diğer hususlar tamamen aynıdır. Ancak rakamların ve harflerin birbirlerinden farklı oluşu iki ayrı basım olduğunu gösteriyor. Fakat bunlardan hangisinin asıl, hangisinin kaçak olduğunu tespit edebilmek mümkün olmuyor.

metin kısmı 154 sayfadır. Bu ikinci basımda iki de plânş (biri şairin Bombay'da çekilmiş bir resmi, diğeri müellifin el yazısının fotoğrafı olarak *Eşber*'den bir sayfa) bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BASIM: ABDÜLHAK HÂMİD'in ölümünden sonra yeni harflerle yapılan üçüncü basım, eserin "temsil-i kat'î" si esas tutularak İSMAİL HAMİ DANIŞMEND tarafından hazırlanmıştır. İstanbulda 1945 te Ahmet Sait Matbaasında basılmış olan eser 18,5 × 13 boyunda 143 sayfadır. Bunun 111 sayfası metin, 115-138 arası lûgatçe, son üç sayfası da yanlış-doğru cetvelidir.

Üçüncü basım, Kanaat Kitabevinin Ankara Kütüphanesi Serisi'nin LIV. ve Abdülhak Hâmid Külliyyatının üçüncü kitabıdır.

Tezer Yayut Melik Abdurrahman is-Sâlis

HÂMİD'in, sahnede oynanmaya en müsait eserlerinden olan *Tezer*, ilk defa mutlakiyet devrinde basılmış, Meşrutiyetten sonra ABDÜLHAK HÂMİD'in eserleri yeniden basılırken bu piyesinin de düzeltmeler ve ilâvelerle neşrolunacağı ilân edilmiş, fakat bu kesin basım ancak şairin ölümünden sonra yapılabilmektedir.

BİRİNCİ BASIM: *Tezer*, ilk olarak İstanbulda 1297 (=M.1879/1880) tarihinde Mihran Matbaasında basılmıştır. Bu basım 16 × 11 boyunda 128 sayfadır. Son sayfası yanlış-doğru cetvelidir (*Tezer*'in yine 128 sayfalık, fakat basım yeri, basım tarihi ve matbaa kaydı bulunmayan bir basımı daha vardır ki, bunun bir kaçak basım olduğu şüphesizdir.)

İKİNCİ BASIM: *Tezer*'in ikinci basımı yeni harflerledir. İstanbulda 1945 tarihinde Ahmet Sait Matbaasında basılmıştır. 125 + [1] sayfadır. Hâmid ailesinin müsaadesi ile yapılan bu basıma, şairin, vaktiyle ilk basım üzerinde kendi eliyle yaptığı değiştirme ve ilâveler bulunan nusha esas tutulmuştur. Bu basımın 86 sayfası metindir. Eserin sonunda 30 sayfalık bir lûgatçe ile, İSMAİL HÂMİ DANIŞMEND tarafından yazılmış "Tezer'in Yeni Nushası" başlıklı 5 sayfalık bir yazı vardır. Bu yazıda, şairin, bu düzeltmeli ve ilâveli nushayı ölümünden biraz önce NÂZAN DANIŞMEND Hanıma armağan ettiği ve yeni basımın bu tek nusha üzerinden yapıldığı kaydedilmektedir. Son sayfa yanlış-doğru cetvelidir.

Eser, Kanaat Kitabevinin Ankara Kütüphanesi Serisi'nin LIII. ve Abdülhak Hâmid Külliyyatının ikinci kitabıdır.

İlhan :

İlhan-Turhan (Tarhan) - Tayflar Geçidi - Ruhlar - Arziler serisinin birinci kitabı olan *İlhan*, İstanbulda 1329 (=M. 1913) tarihinde Tanin Matbaasında basılmıştır. Eser 19X13 boyunda 155 sayfadır.

Turhan (Tarhan) :

İlhan'ın devamı ve zeyli olan *Turhan (Tarhan)*, İstanbulda 1332 (=M. 1916) yılında Yeni Osmanlı Matbaasında basılmıştır. 19X13 boyunda 160 sayfadır. Eserin sonunda HÂMİD tarafından yazılmış 1 sayfalık "Mülâhaza" başlıklı bir sonuç ile 5 sayfalık bir yanlış-doğru cetveli bulunmaktadır. Ancak bu beş sayfalık cetvelin ikisi *Turhan' (Tarhan)* a, üçü ise *İlhan'a* aittir.

Eser, Lüsüyen Hanıma ithaf olunmuştur.

Nazife :

Endülüs tarihinden alınmış küçük bir dram olan *Nazife*'nin iki basımı vardır:

BİRİNCİ BASIM : İlk basımda eserin adı *Nazife yahut Fedâ-yi Hamiyyet*'tir. İstanbulda 1293 (= M. 1876) tarihinde Tasvir-i Efkâr Matbaasında basılmış olan eser 18X12 boyunda 16 sayfadır.

İKİNCİ BASIM: *Nazife*'nin ikinci basımı *Abdullah üs-Sagir* ile birliktedir. Bu basımda eser sadece *Nazife* adını taşımaktadır. İki eser müştereken 129 sayfadır. *Nazife*, 101-129 uncu sayfalardadır.

İkinci basım İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır. 21X13 boyundadır.

Eser, ÂSÂR-İ MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-İ ÂSÂR serisinin yedinci kitabıdır.

Abdullah üs-Sagir :

1331 (=M. 1915) yılında yazılmış olan *Abdullah üs-Sagir*'in tek basımı vardır ki o da *Nazife*'nin ikinci basımı ile birlikte neşredilmiş olmaktadır. Endülüs tarihinin son safhasından alınmış bir dram olan *Abdullah üs-Sagir*, İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 99 sayfadır (*Nazife* ile birlikte 129 S.). Eser, ÂSÂR-İ MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-İ ÂSÂR serisinin yedinci kitabıdır.

Hakan :

ABDÜLHAK HÂMİD'in son eserlerinden biri olan *Hakan*, şairin,

yeni harflerin kabulünden sonra yazılmış ve yeni harflerle basılmış ilk kitabıdır. İstanbulda 1935 te Akşam Matbaasında basılmış olan *Hakan*, 19X14 boyunda 98 + [1] sayfadır. Eserin sonunda HÂMİD tarafından yazılmış yarım sayfalık bir sonuç ile 1 sayfalık yanlış-doğru cetveli bulunmaktadır.

C - MENSUR VE NAZİM - NESİR KARIŞIK TİYATROLARI

Macerâ-yi Aşk:

ABDÜLHAK HÂMİD'in ilk eseri olan *Macerâ-yi Aşk*, mensur bir tiyatrodur. İki kere basılmıştır:

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda Fehmi Efendi Matbaasında yapılmış olan birinci basımın tarihi yoktur. 17X12 boyunda [4] + 272 sayfadır. Baş tarafta 3 sayfalık bir önsöz vardır. Kitabın kabında "def'a-i ulâ" ve "tiyatro dramı" kayıtları bulunmaktadır.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1326 (=M. 1910) tarihinde yapılmış olan ikinci basımda matbaa veya nâşir kaydı yoktur. Dış kapakta basım tarihi 1328 (=M. 1912) dir. Bu basım 19,5X14 boyunda 191 sayfadır. İlk basımdaki başlıksız önsöz bunda da bulunmaktadır.

Sabr ü Sebat:

HÂMİD'in ikinci eseri olan *Sabr ü Sebat*, 4 fasıllık mensur bir tiyatrodur. Eser İstanbulda Mekteb-i Sanayi Matbaasında basılmıştır. Basım tarihi yoktur. 18X12 boyunda 143 sayfadır. Başında şairin 2 sayfalık bir önsözü vardır.

Sabr ü Sebat'ın, bibliyografik künyesi yukarkinin aynı olan, fakat harflerinin başka oluşundan ayrıca basıldığı anlaşılan diğer iki basımı ile tarih ve matbaa kaydı bulunmayan basımları da vardır.

İçli Kız:

ABDÜLHAK HÂMİD'in üçüncü eseri olan *İçli Kız*, "tiyatro oyunu tarzında yazılmış bir hikâye" dir.

Eserin İstanbulda 1291 (=M. 1874/1875) tarihinde Basiret Matbaasında yapılmış iki basımı vardır. Bunlardan birisi 24X15 boyunda 96 sayfadır. Sayfalar ortadan bölünmüş olarak iki ayrı sütun üzerine dizilmiştir. Eserin başında müellifin 1 sayfalık bir önsözü vardır.

Diğeri 22X16 boyunda 184 sayfadır. Aynı önsöz bunda da vardır. Ayrıca eserin sonunda "İçli Kız Hakkında Bir Makale" başlığı ile yine HÂMİD tarafından yazılmış 6 sayfalık bir yazı bulunmaktadır. Bu basım, tam sayfa üzerine yapılmıştır.

Duhter-i Hindû:

HÂMİD'e ilk şöhretini temin eden *Duhter-i Hindû*, İstanbulda Tasvir-i Efkâr Matbaasında basılmıştır. Basım tarihi iç kapakta 1292 (=M. 1875), dış kapakta 1326 (=M. 1910) olarak kaydedilmiştir.

20X14 boyunda 198 sayfa olan eserin sonunda 4 sayfalık bir "Hâtîme" bulunmaktadır. Burada müellifin tiyatro ve *Duhter-i Hindû* hakkında mütalâaları kaydedilmiştir.

Tarık:

Tarık, müellifin muvafakatiyle üç kere, kaçak olarak birçok defalar basılmıştır.

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda 1296 (=M. 1878/1879) tarihinde Mahmutbey Matbaasında yapılmıştır. 21X14 boyunda 173 sayfadır. Sonunda şair tarafından yazılmış 1 sayfalık bir "Hâtîme" vardır.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır. 21X13 boyunda 240 + [1] sayfadır. Başında "Son Tab'a Mukaddime" başlığı ile şair tarafından yazılmış 3 sayfalık bir önsöz, sonunda da 1 sayfalık bir yanlış-doğru cetveli vardır.

Eser, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin 4 üncü kitabıdır.

ÜÇÜNCÜ BASIM: İstanbulda 1928 tarihinde Sanayi-i Nefîse Matbaasında yapılmıştır. Eserin nâşiri Halk Kitaphanesidir. 19X14 boyunda 239 + [1] sayfa olan bu basımda da, ikinci basımdaki önsöz ile sonuç bulunmaktadır.

İbn-i Musa Yahut Zat ül-Cemal:

Tarık tiyatrosunun devamı olan *Ibn-i Musa*, Rizede 1881 yılında yazılmış, fakat kitap halinde neşri ancak kırk yıl kadar sonra mümkün olmuştur. İki basımı vardır:

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır. 21X13 boyunda 415 sayfadır. Eserin başında

HÂMİD'in el yazısı ile, *Ibn-i Musa'nın* ŞEHZADE ABDÜLMECİD EFENDİ'ye ithaf yazısının fotoğrafı vardır.

Eser, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin 5 inci kitabıdır.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1928 de Sanayi-i Nefise Matbaasında yapılmıştır. Eserin nâşiri Halk Kitaphanesidir. 20X14 boyunda 415 sayfadır.

Zeyneb:

Zeyneb'in yazılış tarihi ile basılış tarihi arasında büyük bir zaman farkı vardır. Bu fark, eserin önsözünde "takriben yirmi beş yıl" olarak gösterilmiştir. Fakat eserin sonuna alınmış bir mektuptaki kayda göre dört beş yıl kadar daha azdır.

Zeyneb, İstanbulda 1324 (=M. 1908) yılında İkdam Matbaasında basılmıştır. Nâşiri İkdam Gazetesi sahibi AHMED CEVDET'tir. 18,5X12,5 boyunda 207 sayfadır. İlk 2 sayfası kısa bir önsöz ile NAMIK KEMAL'e, RECAİZADE EKREM'e ve SAMİPAŞAZADE SEZAI'ye hitap eden satırlardır. Kitabın sonunda da kız kardeşi MİHRÜNNİSA Hanıma yazılmış 1885 tarihli bir mektup bulunmaktadır. Bu mektupta: "Yedi sene evvel yazmış olduğum Zeyneb" denilmektedir ki, mektubun tarihi 1885 olduğundan, bu sözler *Zeyneb*'in 1877/1878 yıllarında yazılmış olması icap ettiğini göstermektedir.

Finten:

HÂMİD'in en beğendiği eseri olan *Finten*, Londra'da 1886/1887 yıllarında yazılmış ve iki kere basılmıştır. *Finten* de yazılışına göre geç neşrolunan eserlerindedir.

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda 1334 (=M. 1918) tarihinde Matbaa-i Âmire'de yapılan birinci basım, 20X14 boyunda 496 + [3] sayfadır. Eserin 6 sayfalık önsözünde, HÂMİD'in İngilizler hakkındaki düşünceleri kaydedilmiştir.

Bu basım, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin 2 nci kitabıdır.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1927 de Necm-i İstikbal Matbaasında yapılmış olan ikinci basımın nâşiri Halk Kitaphanesidir. 20,5X14,5 boyunda 496 sayfadır. İlk basımdaki önsöz bunda da vardır. Bu basımda ayrıca iki plânş (şairin *Finten*'i yazdığı ve eserin neşrolunduğu yıllara ait resimleri) bulunmaktadır.

Ç - DİĞER ESERLERİ

Kahbe :

Düşmüş bir kadının bazan masum olabileceği tezi ve VİCTOR HUGO'nun *Les Misérables*'ındaki FANTINE tasvirinden ilham alınarak yazılmış bulunan *Kahbe*, nazım-nesir karışık bir eserdir. İlk neşrinde *Kahbe* adına müsaade edilmediğinden *Bir Sefilenin Hasbühali* adı ile çıkan eser, asıl adını son basımında alabilmiştir.

BİRİNCİ BASIM: İstanbulda 1303 (=M. 1885-1886) tarihinde Karabet ve Kasbar Matbaasında yapılmış olan birinci basım, 21X14 boyunda 44 sayfadır. HÂMİD tarafından yazılmış küçük bir önsözü vardır. Bu basımda tertip yanlışları bulunmaktadır.

İKİNCİ BASIM: İstanbulda 1326 (=M. 1910) tarihinde Karabet ve Kasbar Matbaasında yapılmış olan ikinci basım 45 sayfadır. İlk basımdaki önsöz bunda da vardır.

ÜÇÜNCÜ BASIM: İlk basımlarda sansürün kabul etmediği *Kahbe* adı, bu basımda kitaba konmuştur. Eser, şair tarafından düzeltilerek basılmıştır. Bu basım, *Kahbe*'nin "temsil-i kat'î" sidir. İstanbulda 1343/1925 tarihinde Yeni Matbaada basılmıştır. 19,5X13,5 boyunda 69 sayfadır. Bu basımda tâbi tarafından yazılmış 2 sayfalık bir önsöz vardır.

Yadigâr-i Harb :

Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla yazılmış olan *Yadigâr-i Harb*, tiyatro tarzında konuşmalı bir eserdir. Nazım-nesir karışıktır. İstanbulda 1335 (=M. 1919) tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 131 sayfadır.

Eser, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin 8 inci kitabıdır.

Mektuplar I, II :

ABDÜLHAK HÂMİD'in muhtelif kimselere yazdığı mektuplardan meydana gelen ve 2 cilt olan bu eser, ÂSÂR-i MÜFİDE KÜTÜPHANESİ-KÜLLİYÂT-i ÂSÂR serisinin 3 üncü kitabıdır.

I. Kitap: İstanbulda 1334 (=M. 1918) tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. 21X13 boyunda 332 sayfadır. Kitabın başında "İfade-i Tâbi" başlıklı 2 sayfalık bir önsöz, sonunda 18 sayfalık isimler

cetveli, 2 sayfalık fihrist ve 1 sayfalık bir yanlış-doğru cetveli bulunmaktadır.

Bu ciltte HÂMİD'in NAMİK KEMAL, RECAİZADE EKREM, SAMİ-PAŞAZADE SEZÂİ, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL gibi tanınmış ve daha başka kimselere yazdığı mektuplardan başka, kendisine gönderilmiş bazı mektuplar da vardır.

II. Kitap: İstanbulda 1334(=M. 1918) tarihinde Matbaa-i Âmi-re'de basılmış olan bu cilt de 21X13 boyunda 338 sayfadır. Kitabın sonunda 19 sayfalık isimler cetveli ile 5 sayfalık bir fihrist bulunmaktadır. Bu ciltteki mektup sayısı ilkininkinden daha çoktur.

D - KİTAP HALİNDE BASILMAMIŞ ESERLERİ

ABDÜLHAK HÂMİD'in, yukarda bahsedilenlerden başka, kitap halinde neşrolunmamış birkaç eseri daha vardır. Bunlar *Liberte*¹, *Cünûn-i Aşk*² ve *Kanunî'nin Vicdan Azabı* adlı tiyatro eserleri ile, İkdâm gazetesinde neşrolunan hâtıratı ve birçok kitaplarında yayınlanacağı ilân edilen, fakat neşrolunmayan *Hep veya Hiç* isimli şiir mecmuasıdır. Bunlardan başka birçok küçük şiiri ile makaleleri de dergi sayfalarında kalmıştır.

¹ Liberte, Türk Yurdu dergisinde tefrika edilmiştir. [IV. c., Say: 13 - V. c. Sayı: 9. Yıl: 1329 (=M. 1913) — 1330 (=M. 1914)].

² Cünûn-i Aşk, Vakıf gazetesinde tefrika edilmiştir.